

IJTIMOIIY ROL VA LISONIIY IJTIMOIIYLASHUV

Karimova Nargiza

*Kattaqo'rg'on davlat pedogogika universiteti Filologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti
Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili yo'nalishi 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy rol va lisoniy ijtimoiylashuv tushunchalari sotsiolingvistika nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Shaxsning jamiyatdagi o'rni, turli ijtimoiy rollarni egallash jarayonida tilning tutgan o'rni, nutqiy xulq-atvorning shakllanish mexanizmlari ilmiy manbalarga tayangan holda yoritiladi. Maqolada ijtimoiy institutlarning roli, ijtimoiy rollarning nutqda namoyon bo'lish xususiyatlari va lisoniy ijtimoiylashuvning bosqichlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbekcha: ijtimoiy rol, lisoniy ijtimoiylashuv, sotsiolingvistika, nutqiy xulq, til va jamiyat

Аннотация: В данной статье рассматриваются понятия социальной роли и лингвистической социализации с точки зрения социолингвистики. Освещается место личности в обществе, роль языка в процессе освоения различных социальных ролей, механизмы формирования речевого поведения на основе научных источников. Анализируются функции социальных институтов, особенности проявления социальных ролей в речи и этапы лингвистической социализации.

Annotation; This article analyzes the concepts of social role and linguistic socialization from the perspective of sociolinguistics. It highlights the individual's position in society, the role of language in acquiring various social roles, and the mechanisms of speech behavior formation based on scientific sources. The functions of social institutions, the manifestation of social roles in speech, and the stages of linguistic socialization are examined.

Sotsiolingvistikaning ayrim terminlari va tushunchalari sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyadan olingan. Ulardan eng muhimlari ijtimoiy maqom va ijtimoiy roldir. Jamiyatda yashaydigan va turli guruhlariga mansub bo'lgan har bir individ jamiyatda bir qancha ijtimoiy o'ringa ega bo'lmadi. Masalan, talaba (o'z-o'zidan ma'lum ijtimoiy o'ringa ega) faol "kamolotchi", universitetning shahmat bo'yicha chempioni, guruhda yaxshi xonanda, uyda o'g'il va aka, do'stlar davrasida o'rtoq, do'st va h.k. bo'lishi mumkin. Mazkur o'rinlarning har biri muayyan qoidalar va vazifalar bilan bog'liq bo'lib, u ijtimoiy maqom, deb nomlanadi. Ijtimoiy maqomlarning aksariyatiga insonning o'zi erishadi. Bunday maqomlarga orttirilgan maqomlar deyiladi. Talaba maqomiga oliy o'quv yurtiga kirish imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirish, chempionlik maqomiga musobaqada g'olib bo'lish, er maqomiga nikohdan o'tish yo'li bilan erishiladi. Boshqa maqomlar, xususan, jins, etnik yoki muayyan irqqa oidlik tug'ma bo'ladi.

Har qanday inaqom huquq, majburiyat va unga mos me'yoriy muomaladan iborat boiadi. Jumladan, talaba maqomini darslarga qatnashish, imtihonlar topshirish, amaliyol o'tash,

universitet kutubxonasidan foydalanish va boshqalardan iborat bo'!adi. Professoro'qituvchi maqomi muayyan fandagi salohiyat, ma'lum pedagogik malaka, ilmiy faoliyat, kafedra majlisida ishtirok etish va h.k.dan iborat bo'ladi. U

yoki bu ijtimoiy maqomga ega bo'lgan kishidan atrofdegilar mazkur maqomga mos bo'lgan ma'lum muomalani kutadi. Ana shunday standart, umumqabul qilingan kutishlarga ijtimoiy rol deyiladi. Bir maqomga bir necha rollar mos kclishi mumkin. Masalan, universitet professor-o'qituvchisidan talabalar, hamkasblar, kafedra mudiri, ma'muriyat va texnik xodimlarning kutishlari bir-biridan farq qiladi. Jamiyat uchun xos boigan aksariyat rollar tilda inaxsus ma'no kasb etadi: ota, turmush o'rtog'i, o'g'il, sinfdosh, qo'shni, o'qituvchi, xaridor, yo'lovchi, mijoz va h.k. Jamiyatning har bir voyaga yetgan a'zosi o'z rollarining ijrosida o'zini qanday tutishni yaxshi biladi.

Lisoniy ijtimoiylashuv

Jamiyatning a'zosi sifatida individning hayoti u tug'ilgan va tarbiyalanayotgan oilada rol muomalasini, o'zini qayerda qanday tutishni o'rganishdan boshlanadi. Xuddi ana shu yerdan shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni - yashashi va harakat qilishi kutilayotgan jamiyatga kirishi boshlanadi. Ijtimoiylashuv individning asta-sekin o'zi uchun yangi boigan guruhlarga kirishi va yangi rollarni o'zlashtirish jarayonidir. Ijtimoiylashuv jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biri lisoniy ijtimoiylashuv boiib, u muayyan jamiyatda qoilaniladigan tilni o'zlashtirish va undan foydalanish qoidalarini u yoki bu ijtimoiy rolni ijrosiga muvofiq ishlatishini ifodalaydi. Xullas, sotsiologiyada qoilaniladigan ayrim tushunchalar psixologiyada, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya sohalaridan o'zlashtirilgan bo'lib, ular tilning mavjud ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Til jamiyatda nafaqat aloqa vositasi, balki shaxsni ijtimoiy muhitga moslashtiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Har bir inson turli ijtimoiy rollarni bajaradi, va bu rollar til va nutq orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun ijtimoiy rol va lisoniy ijtimoiylashuvni o'rganish tilshunoslik, sotsiologiya va pedagogika fanlari uchun dolzarb hisoblanadi (Wardhaugh, 2006; Holmes, 2013). Ijtimoiy rol shaxsdan muayyan xulq-atvor va nutqiy me'yorlarga rioya qilishni talab qiladi. Bu me'yorlar jamiyat tomonidan shakllantiriladi va til orqali avloddan-avlodga uzatiladi. Lisoniy ijtimoiylashuv esa shaxsning ana shu me'yorlarni egallash jarayonini o'z ichiga oladi (Ochs & Schieffelin, 1984).

Ijtimoiy rol tushunchasi

Ijtimoiy rol tushunchasi sotsiologiyada shaxsning jamiyatdagi maqomi bilan chambarchas bog'liqdir. Parsons (1951) va Merton (1957) fikrlariga ko'ra, ijtimoiy rol — bu shaxsga jamiyat tomonidan yuklatilgan xulq-atvor, vazifa va mas'uliyatlar majmuasidir. Har bir ijtimoiy rol muayyan nutqiy xulqni talab qiladi. Masalan, o'qituvchi, rahbar yoki ota-ona rollarida bo'lgan shaxslarning nutqi mazmuni va uslubi bir-biridan farq qiladi. Bu farqlar til birliklarini tanlashda, murojaat shakllarida va nutq etiketi vositalarida namoyon bo'ladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Lisoniy ijtimoiylashuv — shaxsning jamiyat a'zosi sifatida shakllanish jarayonida tilni egallashi va ijtimoiy me'yorlarni nutq orqali o'zlashtirishi. Ushbu jarayon bolalikdan boshlanib, butun umr davom etadi. Ochs va Schieffelin (1984) lisoniy ijtimoiylashuvni ikki asosiy yo'nalishda talqin qiladi: til orqali ijtimoiy me'yorlarni o'rganish va til orqali shaxsning ijtimoiy tajribasini shakllantirish. Shu orqali shaxs nutqiy madaniyatni egallaydi, jamiyatning axloqiy va madaniy me'yorlarini o'zlashtiradi. Ijtimoiy institutlar (oilalar, maktab, tengdoshlar guruhi) lisoniy ijtimoiylashuv jarayonida asosiy rol o'ynaydi.

Ijtimoiy rol va nutqiy xulqning uzviy bog'liqligi

Shaxs qaysi ijtimoiy vaziyatda bo'lishidan kelib chiqib, nutqiy strategiyalarni tanlaydi (Holmes, 2013). Rasmiy vaziyatlarda rasmiy uslub, norasmiy suhbatlarda esa norasmiy uslub ustun bo'ladi. Nutq shakllari va murojaat birliklari shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy roli bilan bevosita bog'liq. Wardhaugh (2006) fikricha, ijtimoiy rollar nutqiy xulq orqali amalga oshadi va shaxs o'zining jamiyatdagi maqomini shu orqali mustahkamlaydi.

O'zbek jamiyatida ijtimoiy rol va til

O'zbek jamiyatida ijtimoiy rollar til orqali aniq ifodalanadi. Hurmat va ijtimoiy masofa kategoriyalari murojaat shakllari, fe'l shakllari va nutq etiketi orqali namoyon bo'ladi. Masalan, kattalarga "siz" shaklida murojaat qilish ijtimoiy me'yor hisoblanadi. Bu holatlar ijtimoiy rolning milliy madaniyat kontekstida shakllanishini ko'rsatadi. Ijtimoiy rol va lisoniy ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatdagi o'rnini belgilovchi muhim omillardir. Til ijtimoiy rollarning shakllanishi va amalga oshirilishida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Shaxs nutq orqali jamiyatning me'yorlarini, qadriyatlarini va nutqiy xulq-atvorni o'zlashtiradi. Holbuki, bu tushunchalarni o'rganish shaxsning nutqiy madaniyati, ijtimoiy adaptatsiyasi va madaniyatlararo kommunikatsiyani yanada kengroq anglash imkonini beradi.

